

Інна Демуз

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ТОВАРИСТВА УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.: ДОСВІД ІСТОРІОГРАФІЧНИХ НАПРАЦЮВАНЬ СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ НАУКИ

У статті здійснено огляд окремих публікацій сучасного періоду, що висвітлюють питання діяльності сільськогосподарських товариств України другої половини XIX – початку XX ст.; проаналізовано напрацювання істориків-аграрників і виділено перспективні напрямки для подальших досліджень проблеми.

Ключові слова: сільськогосподарські товариства, дослідна справа, аграрна тематика, регіональні дослідження, кооперативний рух, наукова діяльність, сільськогосподарські навчальні заклади.

Для істориків науки в останні десятиріччя актуальними стали теми, присвячені становленню та розвитку дослідної справи в Україні, у тому числі й сільськогосподарської. На сучасному етапі відроджується інтерес дослідників до проблематики, яка суперечила офіційному радянському погляду на становлення вітчизняних наукових закладів, розвитку науки у пореформений період тощо. Наявні історичні дослідження недостатньо мірою відтворюють тенденції й етапи розвитку вітчизняної сільськогосподарської науки, зокрема проблему діяльності сільськогосподарських товариств другої половини XIX – початку XX ст. Зазначені угруповання можна розглядати як приклад галузевих об'єднань або особливу форму організації науки і просвітницької діяльності. Відомий український історик Н. Полонська-Василенко, досліджуючи діяльність зазначених угруповань на території України, відзначала, що «заслуги всіх цих товариств перед українською наукою колосальні» [25, с. 382].

В історіографії питання діяльності сільськогосподарських товариств виділяємо три етапи: I – дореволюційний (1861-1917 рр.), II – радянський (1918-1991 рр.), III – сучасний (з 1991 р. і донині). Кожен із них характеризується типовими особливостями у висвітленні теми: якщо перший період відзначався доволі об'єктивним, проте суто фактичним підходом, то за радянських часів оцінка ролі сільськогосподарських товариств була тісно пов'язана з ортодоксальним сталінізмом, а у наявній літературі конкретно не аналізувалося значення таких об'єднань для розвитку дослідної справи та фахової освіти. У сучасній вітчизняній науці почали з'являтися праці, присвячені різновекторному аналізу діяльності сільськогосподарських товариств.

Метою статті є огляд лише окремих, найгрунтовніших досліджень з історії сільськогосподарських товариств України другої половини XIX – початку XX ст. Наголосимо, що це далеко не повний анотований перелік сучасних напрацювань із даної проблематики, оскільки вона наразі розробляється як у столичних, так і в регіональних наукових центрах із вивчення аграрної тематики та може бути представлена великою кількістю розвідок.

© Демуз Інна Олександрівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

У незалежній Україні однією з перших комплексних робіт економічного спрямування про діяльність сільськогосподарських товариств зазначеного хронологічного відрізка стала дисертація А.О. Пантелеймоненка, захищена в 1994 р. Відзначимо, що у ході аналізу функціонування сільськогосподарських товариств варто чітко розрізнити кооперативний характер їхньої діяльності, спрямований на комерційні відносини (збут продукції), та науково-дослідний характер (створення дослідних станцій, лабораторій, полів і проведення там наукових дослідів). Так, характерним є те, що автор дисертаційного дослідження розкрив історію сільськогосподарських товариств у цілому, як єдину проблему в історії народного господарства України, ґрунтовно охарактеризувавши вищезазначені об'єднання: етапи формування, основні види роботи, форми організації, склад членів товариств, особливості, недоліки й переваги окремих об'єднань, їхнє місце та роль у системі кооперації дорадянської доби. У ході дослідження А.О. Пантелеймоненком з'ясовано, що дані товариства були одним із основних і універсальних видів сільськогосподарських кооперативів, мали широкий діапазон форм діяльності, спрямованих на поширення найновіших агроекономічних знань, передової техніки, обслуговування потреб селян і великих землевласників; рівень ефективності їхньої роботи залежав від співробітництва з іншими кооперативними об'єднаннями, допомоги з боку земств і частково держави [22, с. 5-6].

Як відзначив дослідник, сільськогосподарських товариств із кооперативною спрямованістю їхньої діяльності до кінця ХІХ ст. на території України нараховувалося усього 24 [22, с. 13], лише з початком ХХ ст. їхня кількість значно збільшилася: якщо у 1905 р. їх зареєстровано 73, у 1910 р. – 140, то вже у 1911 р. – 533 [22, с. 14]. А.О. Пантелеймоненко також приділив увагу вивченню просвітницької діяльності сільськогосподарських товариств, серед якої виділив організацію лекцій, читань, відкриття бібліотек, видання власних газет і журналів, популярної літератури, відкриття сільськогосподарських, кустарних і кооперативних курсів, агрономічних шкіл і шкіл-майстерень, проведення екскурсій, виставок, сільськогосподарських з'їздів, створення дослідних полів, ферм, господарств, селекційних і племінних станцій тощо.

Проте, на нашу думку, останні з перерахованих автором напрямів діяльності можна вважати науково-дослідною роботою сільськогосподарських товариств, яка у дослідженні А.О. Пантелеймоненка висвітлена досить слабо, що дало підґрунтя для подальших наукових розробок у даному напрямку.

Із середини 1990-х рр. почали друкуватися регіональні історично-наукові праці з вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. Проте це були дослідження загального характеру, у яких при розгляді становища сільського господарства певного регіону Російської імперії лише побіжно згадувалося про діяльність окремих сільськогосподарських товариств. До даної групи праць відносимо дослідження про Полтавщину в цілому та Полтавське товариство сільського господарства зокрема (роботи В.А. Вергунова, Н.П. Коваленко, О.В. Сайка, Г. Власової та ін.) [5-6; 8; 14], Галичину та Буковину [1; 3]. На жаль, у загальних працях, наприклад, у навчальному посібнику П.П. Панченка, взагалі не акцентовано увагу на важливості діяльності цих галузевих об'єднань [24].

Можемо констатувати, що з 2000-х рр. розпочався новий етап у вивченні даної тематики, пов'язаний із популярністю такого напрямку, як «Історія науки і техніки», в контексті якого активно розробляються і захищаються дисертаційні дослідження. Окрім того, новий концептуальний підхід до вивчення історії вітчизняної галузевої дослідної справи системно здійснюється на базі створеного у 2000 р. Центру історії аграрної науки при Державній науковій сільськогосподарській бібліотеці НААН, очолюваного членом-кореспондентом НААН, доктором сільськогосподарських наук В.А. Вергуновим – знавцем концепції розвитку вітчизняної сільськогосподарської науки й освіти.

Із сучасних позицій проблеми становлення та функціонування мережі дослідних установ на Київщині висвітлила О.О. Завальнюк, яка вказала на первинну роль у науковій діяльності сільськогосподарських товариств регіону [11-13]. Дослідницею, зокрема, показаний вплив недержавної ініціативи (сільськогосподарських товариств

і земств) Київщини на формування і розвиток мережі сільськогосподарських дослідних установ регіону. На важливість дослідної діяльності сільськогосподарських товариств Харківщини вказано у роботах О.Ф. Глоби [7; 9-10]. До наукових досліджень, пов'язаних із діяльністю товариств Правобережної України, зверталися В.А. Вергунов і В.П. Баран [2; 4].

Цікавим вирішенням актуальної і не розробленої повною мірою проблематики стали дисертаційне дослідження і ряд статей Н.Г. Чайки про організаційно-наукову та просвітницьку діяльність сільськогосподарських товариств Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст. [28-37]. Так, Н.Г. Чайка відзначала, що на початок 1915 р. найбільше сільськогосподарських товариств було у Полтавській губернії – 345, а Південно-Західний край у цілому за кількістю сільськогосподарських товариств (159) посідав 12 місце серед 50 економічних регіонів європейської частини Росії. Дослідницею розроблено авторську класифікацію сільськогосподарських товариств краю за масштабом їхньої діяльності: загальноросійські (2); обласні (9) та місцеві (148); останні поділялися на губернські (16), повітові (24), волосні (20) та сільські (88). Крім того, нею представлені класифікації: 1) за основними напрямками діяльності – загальної дії та вузькогалузевої (спеціальні); 2) за переважаючими формами діяльності: науково-просвітницькі та комерційно-виробничі; 3) за майновим складом членів товариств останні поділялися на синдикати великих товаровиробників і кооперативні товариства дрібноземельного селянства; 4) за ініціаторами створення – за пропозицією поміщиків, різномочинної інтелігенції та селян; селянські товариства – за власною ініціативою та за ініціативи і сприяння земств; 5) за основними формами діяльності – організаційний, економічний та науково-освітній напрями [36, с. 8].

Дослідницею було з'ясовано, що засновані галузеві дослідні установи в регіоні належали фінансово незалежним товариствам Південно-Західного краю, до яких належали: київська агрономічна лабораторія Південно-Російського товариства заохочення землеробства і сільської промисловості та миронівська станція Всеросійського товариства цукрозаводчиків. Три товариства регіону – Південно-Російське товариство заохочення землеробства і сільської промисловості, Всеросійське товариство цукрозаводчиків та Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості – мали спеціальні ентомологічні станції. З 11 сільськогосподарських товариств Росії, які мали дослідні організації, що прирівнювалися Департаментом землеробства до дослідних станцій, три розміщались у Південно-Західному краї: дослідні організації Подільського, Київського та Умансько-Липовецького товариств. У 1915 р. в Південно-Західному краї 13 товариств мали по одному або мережу дослідних полів, зокрема, 4 товариства вели колективні досліді за рахунок тимчасових польових досліджень [36, с. 9].

Н.Г. Чайкою подано аналітичний огляд наукових здобутків окремих учених, що працювали у дослідних закладах товариств Південно-Західного краю (С.М. Ходецький, С.М. Богданов, Д.І. Піхно, С.Л. Франкфурт, О.І. Душечкін, С.М. Тулайков, О.Ф. Несторов, О.К. Филиповський, В.П. Поспелов, Є.М. Васильєв та ін.), згадано про вплив діяльності товариств на розвиток фахової освіти: у Правобережній Україні завдяки товариствам були відкриті чотири навчальні заклади (сільськогосподарські курси Київського товариства сільського господарства, Боярська школа бджільництва I розряду, Гуменська практична школа садівництва й сільського господарства та Житомирська школа садових робітників), доведено, що просвітницький напрям позашкільної освіти здійснювався товариствами через такі заходи, як організація галузевих з'їздів і виставок, курсів для фахівців і читань серед широких верств населення. Авторкою також висвітлено видавничу справу як яскравий приклад започаткування регіональної місцевої аграрної літератури.

Треба віддати належне комплексному дослідженню становлення та функціонування мережі дослідних установ Полтавщини наприкінці XIX – на початку XX ст., здійснене О.В. Сайком [26], а також проблемам розвитку сільськогосподарської освіти даного регіону, проведене О.І. Михайлюк [21].

О.В. Корзун охарактеризувала діяльність сільськогосподарських дослідних

установ Подільської губернії, визначила їх внесок у розвиток вітчизняної аграрної науки [15-17]. В одному з підрозділів дисертаційного дослідження [17] автор наголосила на тому, що передові подільські господарі, прагнучи до згуртування громадських зусиль на ниві агрономії та позбавлені змоги створити місцеве галузеве громадське об'єднання, ініціювали активне співробітництво із загальноімперськими сільськогосподарськими товариствами, об'єднаннями природознавців і технічними товариствами. До них О.В. Корзун віднесла Вільне економічне товариство, Імператорське Московське товариство сільського господарства, Імператорське товариство сільського господарства південної Росії, Київське й Подільське товариства природознавців, Імператорське Російське технічне товариство (Київське та Одеське відділення), вважаючи, що саме ці об'єднання стали «піонерами» у виданні перших часописів у країні, ініціювали спеціальні природознавчі дослідження, організовували з'їзди та виставки.

Дослідниця переконана, що напрацювання цих об'єднань, контакти з їхніми членами дали змогу накопичити певний досвід у справі гуртування передової громадськості у місцеві галузеві товариства, зокрема, Київське (1876 р.), Подільське (1896 р.), Умансько-Липовецьке (1901 р.) товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, Київське агрономічне товариство (1909 р.). Місцеві сільськогосподарські товариства та земські установи презентовані О.В. Корзун головною рушійною силою в організації мережі галузевих дослідних установ Подільської губернії.

Предметом дослідження Т.В. Хоменко стали науково-організаційні та концептуальні основи діяльності Київського товариства західних земств, що спеціалізувалося у галузі механізації сільського господарства України на початку ХХ ст. У даному контексті висвітлено передумови виникнення сільськогосподарських товариств науково-технічного профілю в Україні у кінці ХІХ – на початку ХХ ст., доведено, що саме кооперативний рух був одним із основних чинників створення таких товариств, метою та завданнями яких стало надання можливості селянам користуватися вдосконаленою сільськогосподарською технікою за реально можливими низькими цінами та створення наукового інформаційно-аналітичного забезпечення в галузі агропромислового виробництва, що давало змогу раціоналізувати використання техніки, а також зменшити витрати на механізацію виробничих процесів і збільшити урожайність основних сільськогосподарських культур [27].

М.В. Костюк розглянула розвиток сільськогосподарських освітніх закладів на Черкащині та дослідну діяльність одного з галузевих товариств – Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства [18-20].

Таким чином, сучасні історики аграрної науки досить серйозно підходять до напрацювань попередників. Їхні роботи відрізняються новою методологією, спрямованою на звільнення від застарілих стереотипів, що стосується, у першу чергу, перенесення центру уваги з центральноімперських товариств на регіональні, пошуку національних відмінностей у діяльності галузевих об'єднань. Висунуті українськими дослідниками концепції розширюють уявлення про місце сільськогосподарських товариств у розвитку аграрної науки, освіти та видавничої справи у пореформені часи. Історики-аграрники головну увагу зосередили на характеристиці політики уряду, якісних змінах в аграрному секторі, показі просвітницької і науково-дослідної діяльності окремих сільськогосподарських товариств.

Проте поза дослідницькою увагою залишився ряд нез'ясованих питань і не розроблених на сьогодні тем: науковий доробок і велика публіцистична та монографічна спадщина членів сільськогосподарських товариств, заходи щодо залучення державних капіталів на розвиток сільськогосподарської науки та дослідної справи. Окрім того, у спеціальній літературі остаточно не визначено періодизацію розвитку сільськогосподарських товариств, не запропоновано чітких критеріїв класифікації даних об'єднань. На наш погляд, актуальним залишається створення ґрунтовних довідкових видань з історії сільськогосподарських товариств України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Відкритим є питання щодо дослідження усіх форм діяльності даних угруповань за регіональним принципом. Вивчення сільськогосподарських товариств у губерніях Російської імперії є досить нерівномірним. Так, якщо на сьогодні у науковий обіг уже введені розробки про окремі товариства Харківської (О.Ф. Глоба), Київської (О.О. Завальнюк, М.В. Костюк, Т.В. Хоменко), Полтавської губерній (Н.П. Коваленко, О.І. Михайлюк, О.В. Сайко), Поділля (О.В. Корзун) і Південно-Західного краю (Н.Г. Чайка), то, наприклад, досліджень з історії сільськогосподарських товариств Катеринославської, Таврійської, Херсонської та Чернігівської губерній немає. За підрахунками А.О. Пантелеймоненка, такі товариства були у кожній губернії, зокрема, 12 – у Волинській, 53 – у Катеринославській, 30 – у Київській, 13 – у Подільській, 224 – у Полтавській, 37 – у Таврійській, 53 – у Харківській, 56 – у Херсонській, 55 – у Чернігівській [23, с. 65, 169]. Дана дослідницька прогалина спонукає до створення регіональних праць з усебічним і компаративним аналізом губернських товариств Російської імперії.

Функціонування найбільших сільськогосподарських товариств України заслуговує окремих досліджень, оскільки кожне з них має власну історію створення, генезу та форми і методи діяльності, документальну базу, яка, на жаль, розпорошена у різних архівних фондах, що ускладнює їх вивчення і створення фундаментальних наукових розробок.

1. Балабушевич Т.А. Аграрна історія Галичини другої половини XVII ст. / Т.А. Балабушевич; АН України. Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 1993. – 140 с.

2. Баран В.П. Дещо з історії забутого товариства / В.П. Баран // Бюлетень ЦНСГБ УААН. – К., 2001. – Вип. 2 (2). – С. 86-90.

3. Ботушанський В.М. Сільське господарство Буковини (др. пол. XIX – початок XX ст.) / В.М. Ботушанський. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 337 с.

4. Вергунов В.А. Перші Всеросійські та місцеві з'їзди діячів сільськогосподарської справи: організація, напрямки роботи, значення / В.А. Вергунов // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О.Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 18-22.

5. Вергунов В.А. Перші кроки на шляху до інституту (До 100-річчя заснування Інституту землеробства Української академії аграрних наук) / В.А. Вергунов, В.П. Баран // Зб. наук. праць Ордена Трудового Червоного Прапора Ін-ту землеробства УААН. – К.: Нора-принт, 2000. – Вип. 3-4. – С. 121-127.

6. Вергунов В.А. Розвиток сільського господарства Полтавщини в період скасування кріпацтва / В.А. Вергунов, Н.П. Коваленко, О.В. Сайко; за ред. В.А. Вергунова. – К., 1998. – 143 с.

7. Вергунов В.А. Харківська наукова школа з селекції і насінництва: становлення та розвиток: Навч. посібник / В.А. Вергунов, О.Ф. Глоба; за ред. В.А. Вергунова. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – 242 с.

8. Власова Г. Розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (кінець XIX – початок XX сторіччя) / Г. Власова // Наслідки наук. пошуків молодих вчених-агрономів в умовах реформування АПК. – Ч. 1. – Чабани, 1996. – С. 50-56.

9. Глоба О. Заснування та діяльність контрольної насінневої станції Харківського товариства сільського господарства в кінці XIX – на початку XX століття / Ольга Глоба // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О.Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 47-52.

10. Глоба О.Ф. Харківський сільськогосподарський науково-освітній центр з селекції і насінництва: становлення та діяльність (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук: 07.00.07 / Ольга Федорівна Глоба. – К., 2004. – 20 с.

11. Завальнюк О.О. Деякі відомості про діяльність мережі дослідних полів Всеросійського Товариства Цукрозаводчиків на Київщині // Бюлетень Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН. – Вип.2(2) / Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН. – К., 2001 – С. 95–103.

12. Завальнюк О.О. Зародження і розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Київщині під впливом соціально-економічних та політичних чинників / О.О. Завальнюк // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О.Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 75-82.
13. Завальнюк О.О. Формування мережі та діяльність сільськогосподарських дослідних установ на Київщині (кінець XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / Олена Олексіївна Завальнюк; УААН. Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека, Центр історії аграрної науки. – К., 2003. – 228 арк.
14. Коваленко Н.П. Історичний досвід реформування галузі землеробства Полтавщини (на прикладі реформи 1861 року): Автореф. дис. ...канд. с.-г. наук / Н.П. Коваленко. – К., 1997. – 16 с.
15. Корзун О.В. Дослідна справа в межах діяльності Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (1896–1917 рр.) / О. В. Корзун // Історичні записки : зб. наук. пр. / Східно-укр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2008. – Вип. 19. – Ч.1. – С. 108-117.
16. Корзун О.В. Особливості формування мережі дослідних установ Подільської губернії кінця XIX – початку XX ст. для потреб сільського господарства : з історії становлення та діяльності / О. В. Корзун // Питання історії науки і техніки. – 2009. – № 3. – С. 23-29.
17. Корзун О.В. Становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі (кінець XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / Олена Вікторівна Корзун; НААН України; Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2010. – 286 арк.
18. Костюк М.В. Діяльність Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства з популяризації сільськогосподарських знань позашкільним шляхом (початок XX ст.) / М.В. Костюк // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2006. – Вип. 10. – С. 140 – 143.
19. Костюк М.В. Дослідницька організація Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства початку XX ст. / М.В. Костюк // Аграрна наука і освіта ХХІ століття: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Умань, 2006. – С. 146 – 148.
20. Костюк М.В. Становлення та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів та дослідної справи Черкащини (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.07 / Майя Володимирівна Костюк; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2007.
21. Михайлюк О.І. Формування мережі і розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Полтавщини в XIX – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / Олена Ігорівна Михайлюк; Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН. – К., 2001. – 183 арк.
22. Пантелеймоненко А.О. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.01.04 / Андрій Олексійович Пантелеймоненко; Київський університет ім. Тараса Шевченка. – К., 1994. – 20 с.
23. Пантелеймоненко А.О. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. екон. наук: 08.01.04 / Андрій Олексійович Пантелеймоненко; Полтавський сільськогосподарський інститут. – Полтава, 1994. – 200 с.
24. Панченко П.П. Аграрна історія України: Навч. посібник для студентів і викладачів с.-г. закладів освіти III-IV рівнів акредитації / П.П. Панченко, В.П. Славов, В.А. Шмарчук. – К.: Просвіта, 1996. – 360 с.
25. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2 т. – [3-є вид.] / Н.Д. Полонська-Василенко. – Т. 2.: Від середини XVII ст. до 1923 р. – К.: Либідь, 1995. – 606 с.
26. Сайко О.В. Сільськогосподарська дослідна справа на Полтавщині наприкінці XIX – початку XX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / Олег Вікторович Сайко; Інститут землеробства УААН України. – К., 2000. – 169 арк.
27. Хоменко Т.В. Київське товариство західних земств (1912-1919): науково-ор-

ганізаційні та концептуальні основи функціонування в галузі механізації сільського господарства: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / Тетяна Володимирівна Хоменко; УААН. Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2005. – 215 арк.

28. Чайка Н.Г. Видавнича справа сільськогосподарських товариств Південно-Західного краю / Н.Г. Чайка // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О.Я. Пилипчук. – К., 2003. – Вип. 13. – С. 190-200.

29. Чайка Н. Вплив діяльності сільськогосподарських товариств на розвиток техніки в Південно-Західному краї (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Наталія Чайка // Матеріали 2-ї всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії техніки». – К.: Поліграфічне підприємство «ЕКМО», 2003. – С. 37-38.

30. Чайка Н. До започаткування та діяльності Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості / Наталія Чайка // Актуальні проблеми історії аграрної науки Півдня України (матеріали науково-практичного семінару) / УААН ЦНСГБ, М-во аграрної політики України, Луганський державний аграрний ун-т. – К., 2000 [2002]. – С. 25-26.

31. Чайка Н.Г. Наукова та організаційна діяльність професора С.М. Ходецького в Київському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О.Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип.8. – С. 232-237.

32. Чайка Н.Г. Основні напрями діяльності сільськогосподарських товариств на початку ХХ ст. / Н.Г. Чайка // Історія освіти, науки і техніки в Україні: Матеріали ІІ конференції молодих вчених та спеціалістів (27-28 травня 2004 р., м. Київ). – К., 2004. – С. 207-208.

33. Чайка Н. Передумови створення Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості / Наталія Чайка // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О.Я. Пилипчук. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 204-210.

34. Чайка Н.Г. Періодичні видання сільськогосподарських товариств Південно-західного краю / Н.Г. Чайка // Історичні записки: збірник наукових праць. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2004. – Вип. 3-4. – С. 144-152.

35. Чайка Н.Г. Сільськогосподарський музей та галузеві товариства Києва: минуле, перспективи на майбутнє // Науковий природничо-історичний музей Національного аграрного університету / Редкол.: О.П. Мельник (відп. ред.) та ін. – К.: ННЦ ІАЕ, 2004. – Вип. 1. – С. 251-257.

36. Чайка Н.Г. Становлення та розвиток наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.07 / Наталія Григорівна Чайка; УААН. Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2005. – 22 с.

37. Чайка Н.Г. Утворення та основні функції науково-просвітніх та сільськогосподарських товариств на Україні в ХІХ – на початку ХХ століття / Н.Г. Чайка // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – Полтава, 2004. – №2 (33). – С. 84-88.

В статье осуществлён обзор отдельных публикаций современного периода, которые освещают вопросы деятельности сельскохозяйственных обществ Украины второй половины XIX – начала XX ст.; проанализированы работы историков-аграрников и выделены перспективные направления для последующих исследований проблемы.

Ключевые слова: сельскохозяйственные общества, опытное дело, аграрная тематика, региональные исследования, кооперативное движение, научная деятельность, сельскохозяйственные учебные заведения.

The paper carried out a review of selected publications of the modern period, which highlight the issues of the agricultural societies of Ukraine in the second half of the XIX-th – early XX-th century; historians of agrarian developments have been analyzed, perspective directions of future research of the problem have been identified.

Key-words: agricultural societies, research work (transaction), agricultural themes, regional studies, cooperative movement, scientific activity, agricultural educational establishments.